

Електронний журнал «Ефективна економіка» включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України № 975 від 11.07.2019). Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292.

Ефективна економіка. 2023. № 2.

DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.2.6>

УДК 657.6

Н. В. Кармазіна,

д. е. н., доцент,

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5152-6446>

**МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ
ІДЕНТИФІКАЦІЇ, ОЦІНКИ ТА АДАПТИВНОГО РЕАГУВАННЯ НА
РИЗИКИ ШАХРАЙСТВА ПІД ЧАС АУДИТУ ФІНАНСОВОЇ ЗВІТНОСТІ**

N. Karmazina,

Doctor of Economic Sciences, Associate Professor,

Tavriya national university V.I. Vernadsky

**METHODOLOGICAL TOOLKIT FOR IMPLEMENTING THE PROCESS
OF IDENTIFICATION, ASSESSMENT AND ADAPTIVE RESPONSE TO
FRAUD RISKS DURING THE AUDIT OF FINANCIAL STATEMENTS**

У статті удосконалено методичний інструментарій щодо ідентифікації, оцінки та адаптивного реагування аудитором на ризики суттєвого викривлення внаслідок шахрайства у визнанні доходу, у тому числі ризик нехтування контролем управлінським персоналом. Визначено засоби оцінки

типів доходу, операцій з доходом або тверджень, на які впливає ризик суттєвого викривлення внаслідок шахрайства, з урахуванням оцінки присутності факторів ризику шахрайства. Наведено ознаки, які є джерелом для існування потенційного шахрайства, та що свідчать про можливість вчинення потенційних схем шахрайства, що зумовлює зростання ризику шахрайства у фінансовій звітності суб'єкта господарювання. Розкрито опис відповідних тверджень, що призведуть до ризику суттєвого викривлення внаслідок шахрайства під час визнання доходу. Розкрита необхідність розробки подальших процедур аудиту для реагування на ризик суттєвого викривлення внаслідок шахрайства на рівні тверджень.

The article considers the need to identify events and conditions that create the possibility of committing fraud during the audit of financial statements, based on the assumption that there are risks of fraud during the recognition of income at the assertion level. The methodological toolkit for identifying, assessing and responding to the risks of material misstatement due to fraud in the recognition of income has been improved for the auditor's adaptive response to the assessed risks due to fraud, including the risk of neglecting control by management personnel. Defined means of assessing the types of income, transactions with income or assertions that are affected by the risk of material misstatement due to fraud, taking into account the assessment of the presence of fraud risk factors. The signs that are a source for the existence of potential fraud and indicate the possibility of committing potential fraud schemes are given, which leads to an increase in the risk of fraud in the financial statements of the business entity. A description of relevant assertions that would result in a risk of material misstatement due to fraud in revenue recognition is disclosed. Because fraud risk factors are often present, it is stated that there is an urgent need to develop further audit procedures to respond to the risk of material misstatement due to fraud at the assertion level.

It is emphasized that, in addition to processing and reading the ISA, the proposed methodological toolkit will help the auditor to identify, assess and respond to fraud risks during the revenue audit. We emphasize the importance of understanding how fraud can be committed (ie, common fraud patterns) to assist in identifying events and conditions that create the possibility of fraud. Proper identification and assessment of risk factors will help the auditor to develop operational and effective audit procedures. Procedures that do not respond to identified risk may not be sufficient to mitigate the risk of material misstatement. Therefore, to conduct an effective audit of financial statements, audit procedures must address assertions that are affected by risk and that must be documented in accordance with the requirements of International Standards on Auditing.

Ключові слова: шахрайство, аудиторські процедури, стандарти аудиту, ризики суттєвого викривлення, твердження, фактори, взаємодія, нехтування, реагування

Keywords: fraud, audit procedures, auditing standards, risks of material misstatement, assertions, factors, interaction, neglect, response

Постановка проблеми. Важливо розуміти, як може бути вчинено шахрайство (тобто, загальні схеми шахрайства), щоб допомогти у ідентифікації подій і умов, які створюють можливість вчинення шахрайства. Для розробки ефективних аудиторських процедури нагальною необхідністю у ході аудиту фінансової звітності є належне визначення та оцінка факторів ризику. Процедури, які не реагують на ідентифікований ризик, можуть бути недостатніми для зменшення ризику суттєвих викривлень. Оскільки фактори ризику шахрайства часто присутні, коли шахрайство існує, аудитори мають виявляти та оцінювати фактори ризику шахрайства під час ідентифікації та оцінки ризику шахрайства. Тому, щоб провести ефективний аудит, необхідна систематизація

ключових областей застосування МСА 240 для розробки та виконання подальших аудиторських процедур, які реагують на ризики суттєвого викривлення внаслідок шахрайства.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Значну увагу при дослідженні проблеми виявлення помилок і шахрайства при аудиті фінансової звітності суб'єктів господарювання та застосування заходів щодо їх запобігання приділяли такі провідні вчені, як Царенко О.В. [4], Проскуріна Н.М. [3], Петрик О.А., Рудницький В.С. [6], Редько О.Ю. [2], Кармазін В.А. [5] та інші. Попередні дослідження вітчизняних науковців щодо викривлень через шахрайство у фінансовій звітності, боротьби з відмиванням грошей, отриманих злочинним шляхом тощо, присвячені переважно організаційно-правовому забезпеченню цих питань [5]. Водночас проблематика шахрайства у сфері аудиту залишається майже недослідженою, хоча за останнє десятиліття світова практика та методи виявлення аудиторами фактів шахрайств під час аудиту фінансової звітності та пов'язаних з ними ризиків набули значного розвитку.

Метою дослідження є обґрунтування методичного інструментарію щодо дій аудитора у контексті ідентифікації, оцінки та реагування на ризики суттєвого викривлення внаслідок шахрайства при визнанні доходу з метою адаптивного реагування до оцінених ризиків через шахрайство, у тому числі ризику нехтування контролем управлінським персоналом.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи, що Міжнародний стандарт аудиту 240 «Відповідальність аудитора, що стосується шахрайства, при аудиті фінансової звітності» (далі – МСА 240) розглядає шахрайство, яке спричиняє суттєве викривлення фінансової звітності у частині неправдивої фінансової звітності [1], то доцільним для аудитора є застосування процесу визначення та оцінки факторів ризику з подальшим розробленням та виконанням дієвих аудиторських процедур.

Слід зазначити, що суттєві викривлення через шахрайство у фінансовій звітності часто є результатом завищення доходу, вони також можуть бути наслідком заниження доходу. Тому, при виявленні та оцінці ризиків суттєвих викривлень (далі – РСВ) внаслідок шахрайства, аудитор повинен, ґрунтуючись на припущенні, що існують ризики шахрайства у визнанні доходу, оцінити, які типи доходу, операцій з доходом або тверджень викликають такі ризики.

Крім того, аудитор повинен розробити та виконати подальші аудиторські процедури, характер, час і обсяг яких відповідають оціненим ризикам суттєвих викривлень внаслідок шахрайства на рівні тверджень[5]. Якщо належна відповідь на оцінені ризики не розроблена та не реалізована, аудитор може не мати достатніх належних аудиторських доказів, щоб зробити висновок про те, чи фінансові звіти містять суттєві викривлення.

В цих умовах, цілком справедливим є зазначити на необхідності впровадження методичного інструментарію, що допоможе аудитору ідентифікувати, оцінити та реагувати на передбачуваний РСВ через шахрайство під час визнання доходу. Автором удосконалено методичний інструментарій, що включає підхід визначення п'ятиетапного алгоритму дій аудитора щодо ідентифікації, оцінки та реагування на РСВ через шахрайство у визнанні доходу, та базується на принципах системного підходу з урахуванням вимог, визначених параграфами 16, 25-27 та 30 МСА 240 з можливістю адаптації цього підходу до конкретних обставин завдання з аудиту фінансової звітності (рис.1).

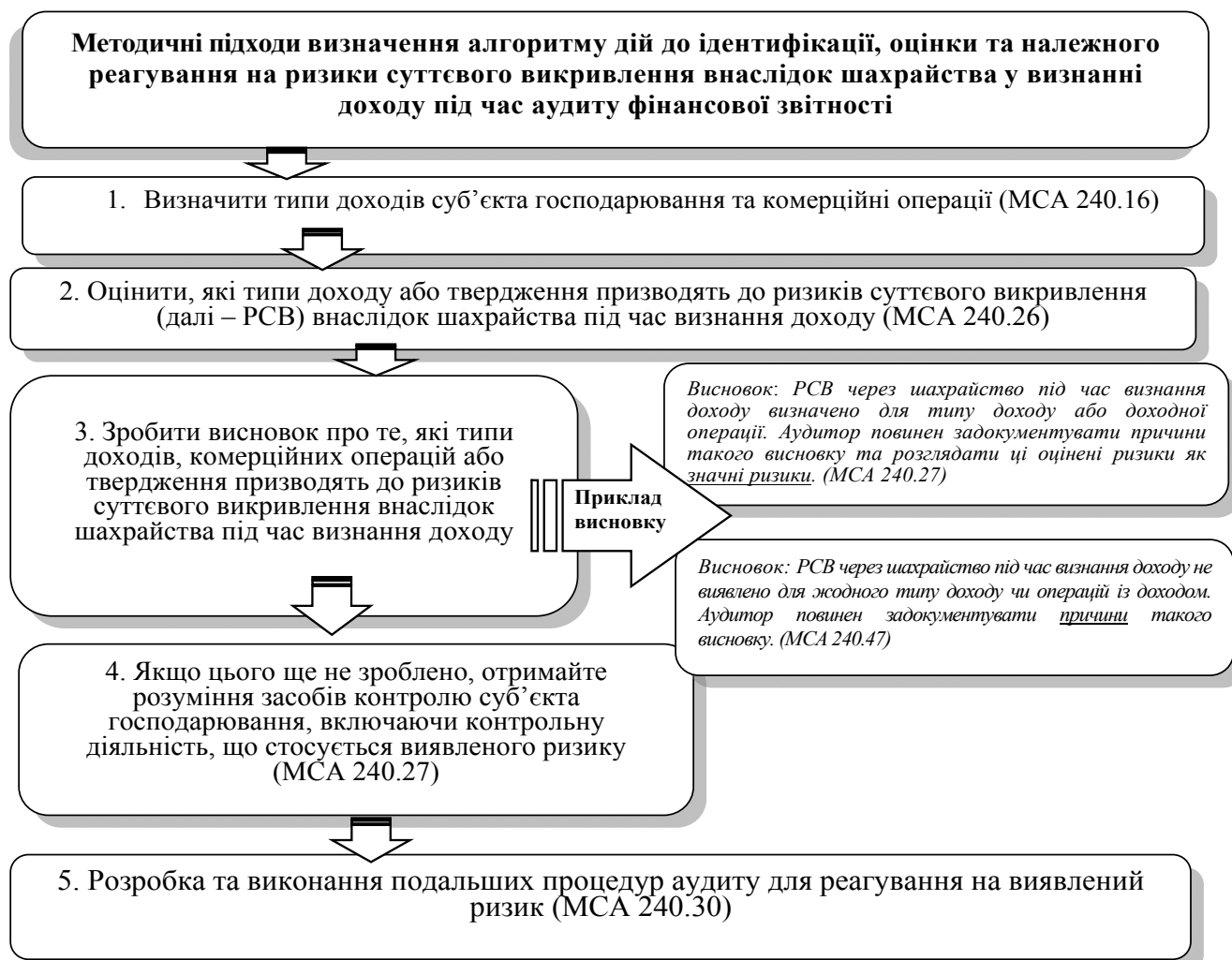

Рис.1. Методичний інструментарій щодо ідентифікації, оцінки та реагування на ризики суттєвого викривлення внаслідок шахрайства у визнанні доходу під час аудиту фінансової звітності (власна пропозиція)

Етап перший. Отримання розуміння типів доходів суб'єкта господарювання (тобто потоків доходів) та операцій з доходами в межах кожного типу доходу є першим кроком у алгоритмі визначенні та оцінці РСВ та розробці відповідної аудиторської відповіді. Це розуміння необхідне для того, щоб оцінити, чи існує РСВ внаслідок шахрайства під час визнання доходу в ідентифікованих типах доходів та комерційних операцій.

Звертаємо увагу на той факт, що дохід реєструється на одному рахунку головної книги, проте, це не обов'язково означає, що існує лише один потік доходу, є різні типи доходів або комерційних операцій в залежності від наявності кількох джерел доходу, зокрема: а). різні реалізовані продукти або надані послуги; б). окремі інформаційні системи обліку доходів; в). різні методи визнання доходу та різні облікові політики тощо. При цьому, у межах кожного типу доходу суб'єкт господарювання може мати різні типи операцій із доходами, наприклад, це можуть бути: а). юрисдикції, де отримують доходи; б). форми оплати; права на повернення, гарантії та інші зобов'язання; в). умови доставки та приймання, зміни в договорах, заохочувальні виплати тощо[6].

Етап другий. На підставі ідентифікації типів доходу та доходних операцій, аудитор повинен оцінити, які типи доходу, комерційних операцій або тверджень призводять до ризиків суттєвого викривлення внаслідок шахрайства. Передбачається, що під час визнання доходу існують ризики шахрайства (див. параграф 26 МСА 240) [1].

Оцінюючи РСВ внаслідок шахрайства під час визнання доходу на рівні тверджень, аудитори мають розглянути, які твердження є доречними за обставин.

В цих умовах, об'єктивним є зазначити, що з метою посилення контролю за виявлення факторів ризику шахрайства, нагальною необхідністю є розробка подальших процедур аудиту для реагування на РСВ внаслідок шахрайства на рівні тверджень. При цьому, процедури повинні стосуватися відповідних тверджень, які викликають РСВ через шахрайство (табл.1).

Зауважимо, що виявлення відповідних тверджень є важливим, оскільки від аудитора вимагається розробити належну та ефективну реакцію аудиту для РСВ внаслідок шахрайства на рівні тверджень (тобто значний ризик) [3].

**Таблиця 1. Варіації доречних тверджень (за обставинами) при
ідентифікації ризику суттєвого викривлення внаслідок шахрайства під час
визнання доходу**

Твердження про прибутки та збитки	Опис твердження	Приклад ідентифікованих ризиків шахрайства
1	2	3
Настання	Операції з доходами, які були зареєстровані, відбулися та стосуються суб'єкта господарювання	Фіктивні прибуткові операції з існуючими або фіктивними клієнтами
Повнота	Усі прибуткові операції, які мали бути зафіксовані, реєструються	Навмисно не фіксуються доходи
Точність	Суми та інші дані, що стосуються зареєстрованих операцій доходів, були зареєстровані належним чином	Неправильна сума зареєстрованого доходу для завищення або заниження доходу
Відсікання	Дохідні операції були зареєстровані у відповідному обліковому періоді.	Агресивне визнання доходу або відстрочення доходу на кінець періоду
Класифікація	Дохідні операції зареєстровано на відповідних рахунках	Знижки на дохід, навмисно неправильно класифіковані як витрати; знижки на придбання, навмисно неправильно класифіковані як дохід, або дохід, навмисно зареєстрований на балансовому рахунку

Джерело: складено автором за власними дослідженнями

За багатьох обставин лише певні твердження призведуть до РСВ через шахрайство під час визнання доходу. При розробці подальших процедур аудиту для реагування на РСВ в результаті шахрайства на рівні тверджень, процедури повинні стосуватися відповідних тверджень, які викликають РСВ внаслідок шахрайства (див. етап 5 у методичному інструментарії).

Отже, щоб допомогти в оцінці типів доходів, операцій із доходами та тверджень, які призводять до РСВ внаслідок шахрайства під час визнання доходів, аудитор повинен оцінити, спираючись на вимоги, що передбачені у параграфі 24 МСА 240, чи вказує інформація, отримана в результаті інших

процедур оцінки ризиків і пов'язаних з ними дій, що один або більше присутні фактори ризику шахрайства [2].

Автор погоджується з думкою науковця [4], що шахрайство виникає тоді, коли є можливість, мотив та раціональне обґрунтування вчинку. Підвищення будь-якого з цих трьох факторів заподіють зростанню ризику шахрайства у фінансовій звітності суб'єкта господарювання, що викликає втрату довіри користувачів до суб'єкта господарювання. Тому, щоб виконати ефективні процедури оцінки ризиків при аудиті фінансової звітності, слід враховувати всі три ознаки, що є джерелом для існування потенційного шахрайства, зокрема:

1). Мотив – це стимули або тиск для вчинення шахрайства, які можуть існувати, коли керівництво перебуває під тиском із зовнішніх або внутрішніх джерел суб'єкта господарювання щодо досягнення очікуваної (і, можливо, нереалістичної) цільової прибутковості чи фінансового результату – особливо тому, що наслідки для керівництва недосагнення фінансових цілей можуть бути значними;

2). Передбачувана можливість вчинення шахрайства може існувати, коли особа вважає, що внутрішній контроль можна скасувати (наприклад, тому що особа займає довірену посаду або знає про конкретні недоліки внутрішнього контролю);

3). Певна раціоналізація вчинку – переконання, що шахрайство насправді не було скоєно (наприклад, злочинець пояснює, що «це не велика справа»). Деякі люди мають ставлення, характер або набір етичних цінностей, які дозволяють їм свідомо та навмисно вчинити нечесний вчинок. Однак навіть чесні люди можуть вчинити шахрайство в середовищі, яке чинить на них достатній тиск.

Спираючись на систематизацію ключових областей застосування МСА 240 [1], зосереджуємо увагу на тому, що аудитор визначає фактори ризику шахрайства, які можуть вказувати на РСВ внаслідок шахрайства під час визнання доходу за допомогою процедур оцінки ризику та пов'язаних дій, таких як:

- обговорення між членами команди із завдання, приділяючи особливу увагу тому, як і де фінансова звітність суб'єкта господарювання може бути сприйнятливою до суттєвих викривлень через шахрайство, включно з тим, як може статися шахрайство, відкидаючи переконання, що члени групи із завдання можуть мати таке керівництво та осіб, відповідальних за корпоративне управління, є чесними та порядними (див. параграф 15 МСА 240)

- запитувати керівництво та інших осіб у суб'єкта господарювання, якщо це доцільно, стосовно оцінки керівництвом ризику того, що фінансові звіти можуть бути суттєво викривлені внаслідок шахрайства, а також їхнього процесу виявлення та реагування на ризики шахрайства (див. параграфи 17 та 18 МСА 240). Призначення цих процедур відповідному члену аудиторської групи посилить застосування професійного скептицизму, оскільки член команди може легше усвідомлювати умови, які здаються проблематичними, і реагуватиме шляхом подальшого дослідження та визначення того, які модифікації чи доповнення до аудиторських процедур необхідні для вирішення питання ;

- отримання розуміння того, як особи, відповідальні за корпоративне управління, здійснюють нагляд за процесом керівництва щодо виявлення та реагування на ризики шахрайства та їх знання про будь-яке фактичне, підозрюване або ймовірне шахрайство, що впливає на суб'єкт господарювання (див. параграфи 20 та 21 МСА 240);

- оцінка того, чи можуть незвичайні або неочікувані зв'язки, які були виявлені під час виконання аналітичних процедур, у тому числі ті, що стосуються рахунків доходів, вказувати на РСВ через шахрайство (див. параграф 22 CAS 240). Аналітичні процедури можуть бути більш ефективними, якщо застосовувати їх до дезагрегованої інформації. Таким чином, аудитор може розглянути, чи використовувався відповідний рівень дезагрегування для виконання аналітичних процедур по суті щодо доходу (наприклад, розглянути,

чи може бути дезагрегований дохід за місяцями, чи бізнес-сегментами протягом поточного звітного періоду з порівнянними попередніми періодами);

- аналіз того, чи свідчить інша інформація, отримана аудитором (наприклад, непослідовне пояснення або аудиторські докази), про РСВ внаслідок шахрайства (параграф 23 МСА 240).

Етап 3 у вищенаведеному алгоритмі передбачає надання висновку про те, які типи доходів або операцій з доходами призводять до РСВ внаслідок шахрайства під час визнання доходу. Після того, як усю інформацію, отриману на першому та другому етапах вищезазначеного алгоритму, а також інші процедури оцінки ризиків і пов'язану з ними діяльність, було оцінено, і результати вказують на наявність одного або кількох факторів ризику шахрайства, аудитор оцінює, чи було РСВ внаслідок шахрайства у визнанні доходу ідентифіковано. Така ідентифікація є питанням професійного судження.

Після того, як аудитор дійшов висновку, що РСВ через шахрайство у визнанні доходу існує для всіх або лише певних типів доходів і операцій з доходами, аудитор повинен (*етап 4*) розглядати такий ризик як значний ризик і, відповідно, у тій мірі, в якій це ще не зроблено, отримати розуміння засобів контролю, включаючи контрольну діяльність, що стосується такого ризику та зазначено у параграфі 27 МСА 240. Отже, отримавши розуміння засобів контролю, включаючи контрольну діяльність, що має відношення до РСВ через шахрайство під час визнання доходу, аудитор повинен оцінити структуру цих засобів контролю та визначити, чи було їх запроваджено.

Неналежним чином розроблений контроль (або відсутність контролю) для усунення значного ризику є значним недоліком внутрішнього контролю. Аудитор зобов'язаний своєчасно повідомити в письмовій формі про значні недоліки у системі внутрішнього контролю, виявлені під час аудиту, осіб, уповноважених керівним управлінням.

На останньому *п'ятому етапі* запропонованого методичного інструментарію, аудитор для реагування на виявлений ризик, враховуючи вимоги параграфу 30 МСА 240 має розробити та виконати подальші аудиторські процедури, характер, час і обсяг яких відповідають оціненому РСВ внаслідок шахрайства на рівні тверджень. При цьому, розробка процедур, які спеціально реагують на РСВ через шахрайство у визнанні доходу, передбачає розгляд того, як дохід може бути навмисно спотворений та як шахрайство може бути приховане.

Висновки: Отже, на підставі вищезазначеного, наголошуємо, що окрім опрацювання та читання МСА, запропонований методологічний інструментарій допоможе аудитору визначати, оцінювати та реагувати на ризики шахрайства під час аудиту доходів. Акцентуємо увагу на важливості розуміти, як може бути вчинено шахрайство (тобто, загальні схеми шахрайства), щоб допомогти у ідентифікації подій і умов, які створюють можливість вчинення шахрайства. Належне визначення та оцінка факторів ризику допоможе аудитору розробити оперативні та ефективні аудиторські процедури. Процедури, які не реагують на ідентифікований ризик, можуть бути недостатніми для зменшення ризику суттєвих викривлень. Тому, щоб провести ефективний аудит фінансової звітності, аудиторські процедури повинні стосуватися тверджень, на які впливає ризик, та які мають бути задокументовані у відповідності з вимогами Міжнародних стандартів аудиту.

Література

1. Міжнародні стандарти контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг, видання 2016-2017. – Міжнародна Федерація Бухгалтерів, Аудиторська Палата України. URL: http://www.apu.com.ua/files/temp/Audit_2018_1.pdf (дата звернення: 28.07.2022)
2. Редько О.Ю. Якість аудиторських послуг: філософія і міфологія. Бухгалтерський облік і аудит. 2009. №1. С. 44–49.
3. Проскуріна Н.М. Розвиток процедур аудиту: теорія та методологія. К.: Центр учбової літератури, 2012. 79 с.

4. Царенко О.В. Класифікаційні ознаки викривлень у бухгалтерському обліку і звітності. Вісник Чернігівського державного технологічного університету. 2015. № 3(68). С. 5-10.

5. Царенко О.В., Кармазін В.А. Об'єкти локалізації зусиль під час розробки та виконання аудиторських процедур як основа послідовних дій аудитора для запобігання ризику шахрайства. Ефективна економіка. 2022. № 9. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua> (дата звернення: 29.11.2022).

6. Рудницький В.С. Методологія і організація аудиту. Тернопіль : Економічна думка. 2013. 192 с.

References

1. International Federation of Accountants, Audit Chamber of Ukraine (2016-2017), "International standards on quality control, auditing, review, other assurance, and related services", available at: http://www.apu.com.ua/files/temp/Audit_2018_1.pdf (Accessed 28 July 2022).

2. Red'ko, O.Yu. (2009), "The quality of audit services: the philosophy and mythology", *Bukhhalters'kyj oblik i audyt*, vol. 1, pp. 44–49.

3. Proskurina N.M., (2012), *Rozvytok protsedur audytu: teoriia ta metodolohiia* [Development of audit procedures: theory and methodology], Kiev, Ukraine.

4. Tsarenko, O.V.(2015), "Classification signs of distortions in accounting and reporting", *Visnyk Chernihivs'koho derzhavnoho tekhnolohichnoho universytetu*, vol. 3, pp. 5-10.

5. Tsarenko, O.V. and Karmazin, V.A. (2022), " Objects of localization of efforts during the development and execution of audit procedures as a basis for consistent actions of the auditor to prevent the risk of fraud ", *Efektivna ekonomika*, [Online], vol . 9, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua> (Accessed 29 November 2022).

6. Rudnytskyi, V.S. (2013) *Metodolohiia i orhanizatsiia audytu* [Methodology and organization of audit], Ekonomichna dumka, Ternopil, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2023 р.